

¹ Автор дотримується тієї самої думки, що вже неможливо під однією назвою «катакомбна культура» розглядати різні пам'ятки цього часу з однаковими, на перший погляд, зовнішніми ознаками: *Клейн Л. С.* Катакомбная культура или катакомбные культуры? — В кн.: Статистико-комбинаторные методы в археологии. М., 1970, с. 165—179.

² *Городцов В. А.* Классификация погребений Одесского кургана. — В кн.: Отчет Российского исторического музея за 1915 г. М., 1916, с. 117—142; *Добровольский А. В.* Раскопки кургана в предместье Одессы, Слободка Романовка. — ЗООИД, Одесса, 1915, т. 32, с. 123—145; *Кремер А. М.* Катакомбное погребение у с. Монаши. — МАСП, Одесса, 1971, т. 7, с. 210—211; *Чеботаренко Г. Ф.* Могилиник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре. — КСИА АН УССР, 1965, вып. 105, с. 103; *Фабрициус И. В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — Киев, 1951, с. 99, табл. V, с. 99; *Шмаглій М. М., Черняков І. Т.* Про проникнення катакомбних племен в Північно-Західне Причорномор'я. — Археологія, 1971, вип. 4, с. 60—65; *Черняков І. Т.* Курильниця доби бронзи з Південного Побужжя. — Там же, 1974, вип. 13, с. 54—57.

³ *Шапошникова О. Г., Нікітін В. І., Фоменко В. М.* Нові пам'ятки доби міді-бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї. — АДУ, 1969, К., 1972, вип. 4, с. 39—41; *Шарафутдінова І. М.* Розкопки курганів поблизу с. Соколівки на Інгулі. — Там же, вип. 4, с. 41—45; *Ковпащенко Г. Т.* Роботи Південнобузької (Очаківської) експедиції. — Там же, с. 50—53; *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С.* Новые открытия Ингульской археологической экспедиции. — В кн.: Тез. докл. на сессии и пленумах, посвящ. итогам полевых исслед. в 1971 г. М., 1972, с. 21—23; Древности Поингуля. — Киев, 1977, с. 3—144; *Шапошникова О. Г., Шарафутдінова І. Н., Фоменко В. Н.* Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди-бронзы на р. Ингул. — В кн.: Археологические памятники Поингуля. — Киев, 1980, с. 5—17. На жаль, більшість матеріалів не опубліковано.

⁴ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдінова І. Н.* О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингуля, с. 29—34.

⁵ Там же, с. 33.

⁶ Там же, с. 30—33.

⁷ *Шапошникова О. Г.* Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. — Археологія, 1968, т. 21, с. 79—94; *Лесков А. М.* Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья. — В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — Киев, 1967, с. 7—19; *Шапошникова О. Г., Ребедайло Г. П.* Курганная группа у с. Новорозановки. — В кн.: Древности Поингуля, с. 66—78; *Шарафутдінова І. Н.* Курган у с. Пелагеевки. — Там же, с. 79—98; *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М.* Курганная группа близ с. Старогорожена. — Там же, 1977, с. 99—145.

⁸ *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М.* Курганная группа близ с. Старогорожена, с. 34.

В. М. ЗУБАР, С. Г. РИЖОВ, А. В. ШЕВЧЕНКО

Дослідження склепів пізньоантичного часу із Херсонеса в 1981 р.

У 1981 р. Херсонеський загін Інституту археології АН УРСР разом з експедицією історичного факультету Харківського держуніверситету і Херсонеським історико-археологічним заповідником продовжували перевірку даних геофізичної розвідки археологічними методами на території західного некрополя Херсонеса¹. Беручи до уваги погану вивченість цієї ділянки, яка розкопувалася переважно до революції, а також важливість матеріалів некрополя для дослідження історії і культури Херсонеса, в даній статті публікуються два поховальних комплекси перших століть нашої ери, відкритих на східному схилі Пісочної балки².

Склеп № 6 знаходився в 63 м на південний захід від воріт Херсонеського заповідника³. Він був вирубаний в прямовисній терасі скелі сарматського ярусу вапняку і вхідним отвором орієнтований на захід (рис. 1, 5). Вхідний отвір склепу розмірами 0,8×0,7 м в давнину загулено вапняковою плитою закладу (рис. 1, 6). Внаслідок крихкості скелі дромос і вхідний отвір склепу були укріплені прямокутними вапняковими плитами (рис. 1, 1, 5). У поховальну камеру склепу з поверхні вело двоє східців. Перша сходинка була вирубана в скелі, а друга — зроблена з вапнякової плити, покладеної на виступ скелі і скріпленої з нею розчином цем'янки.

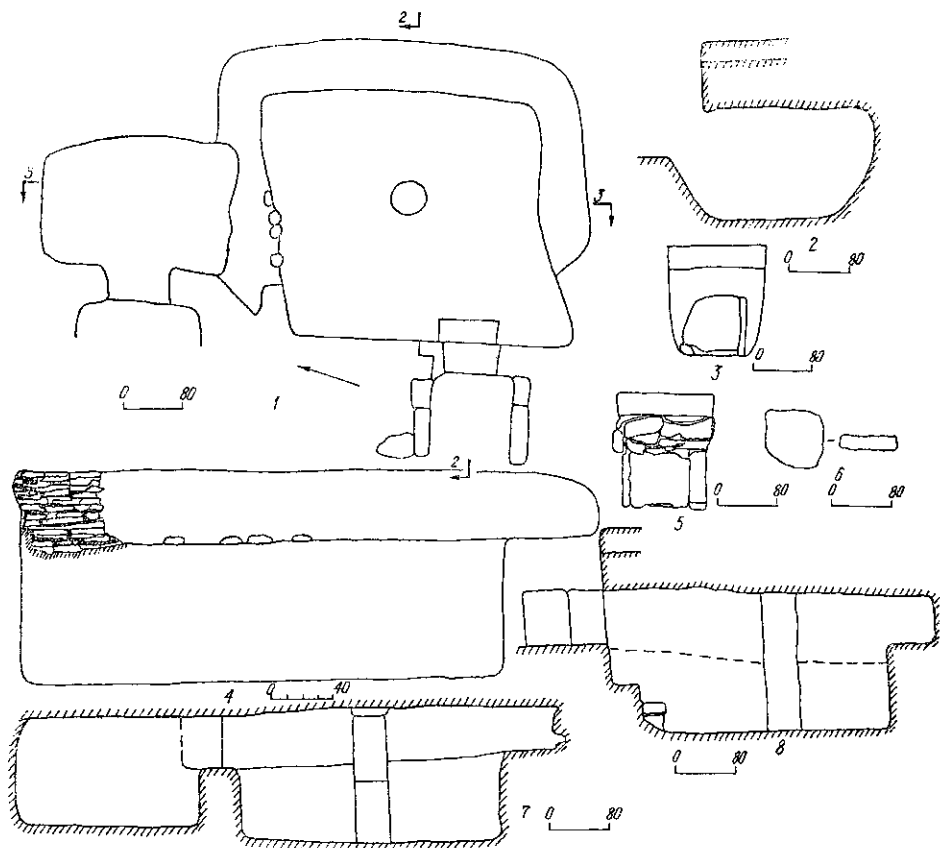

Рис. 1. Склепи № 6 і 7:

1 — плани склепів № 6 і 7; 2 — розріз склепу № 7; 3 — вхідний отвір склепу № 7; 4 — трасировка північної стіни склепу № 6; 5 — вхідний отвір склепу № 6; 6 — плита закладу склепу № 6; 7, 8 — розрізи склепу № 6.

Поховальна камера склепу в плані півквдратна (довжина 3,2 м, ширина 3,4 м, висота 1,8 м). Стеля склепу — пряме склепіння, для зміцнення якого було споруджено круглу вапнякову колону із трьох добре оброблених блоків у центрі камери (рис. 1, 1, 8).

Стіни поховальної камери були оштукатурені розчином цем'янки, що збереглася на висоту 1 м від рівня підлоги. По периметру трьох стін поховальної камери склепу вирубана суцільна лежанка; що призначалася для поховань. У вертикальному перерізі вона прямокутна. Ширина і висота ніші-лежанки 0,6 м. Північна частина лежанки в давнину була закладена бутвим каменем і черепицею римського часу на вапняковому розчині для того, щоб замурувати пролом, який вів до сусіднього склепу (рис. 1, 4).

Поховальна камера склепу № 6 була заповнена затічною землею з камінням, верхній шар якої був порушений під час Великої Вітчизняної війни. Рівень затічної землі біля входу був 1,1 м, біля задньої стіни — 0,9 м. Кістяки зі склепу були зруйновані ще в давнину при його пограбуванні. Черепи та кістки небіжчиків лежали біля східців та входу в поховальну камеру (рис. 1, 1). Кількість похованих можна визначити лише приблизно. Судячи із залишків черепів, їх у склепі було близько 30. Один череп мав сліди лобово-тім'яної деформації⁴. Всі знахідки зі склепу концентрувалися біля входу та між ним і колоною. Очевидно, при пограбуванні склепу тут просіювалася земля; сюди ж скидалися непотрібні з точки зору грабіжників речі, опис яких подається нижче.

Кераміка із склепу представлена такими формами.

Три червонолакових глечика, з яких два фрагментовані, з округлим, злегка рифленим у нижній частині тулубом на кільцевому піддоні, з лійкоподібним горлом і профільованими вінцями. Ручки двох посудин профільовані двома борозенками. Висота глечиків від 13 до

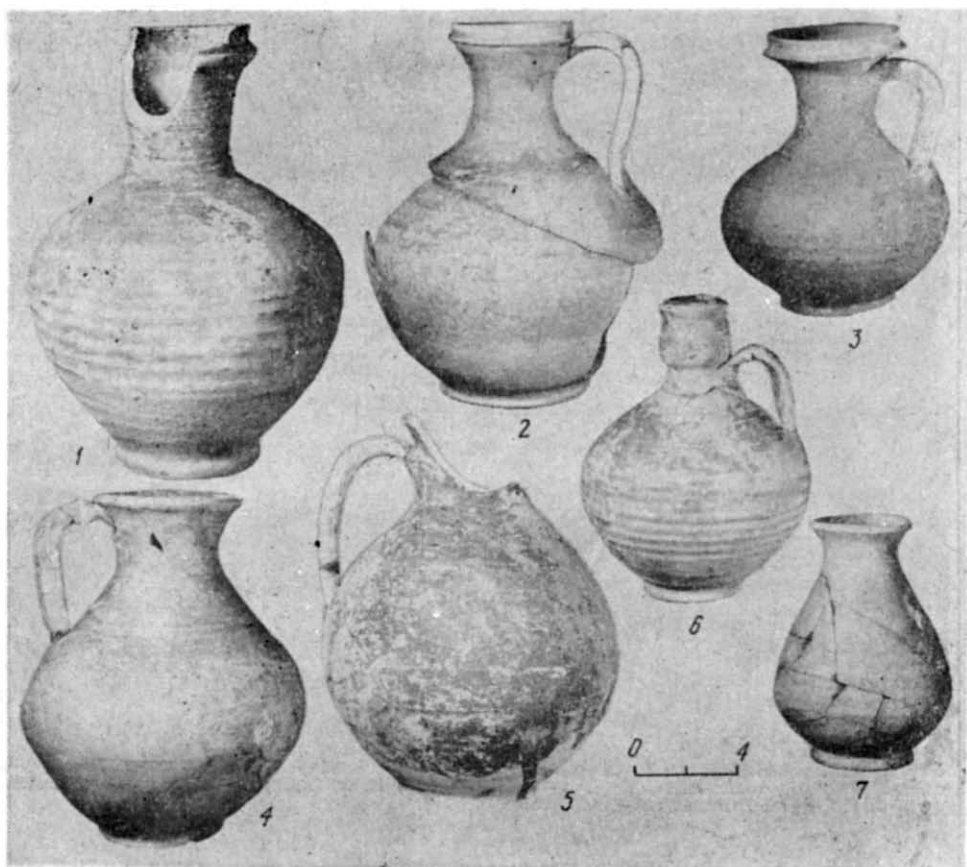

Рис. 2. Кераміка із склепу № 6 (1—7).

19,2 см (рис. 2, 1—3). Глечики описаного типу дуже часто трапляються в похованнях некрополя Херсонесу римської епохи і за численними аналогіями можуть бути датовані кінцем I—III ст. н. е.⁵

Червонолаковий глечик з кулястим, рифленим у нижній частині тулубом на кільцевому піддоні. Горло циліндричне, в середній частині потовщене. Вінця скошені назовні. Ручка овальна в перерізі, профільована, прикріплена до середньої частини горла і плічок тулуба. Висота посудини 12,2 см (рис. 2, 6). Аналогічні посудини разом з матеріалами II—першої половини III ст. н. е. трапилися в поховальних комплексах могильника Скелисте III, куди вони, очевидно, ввозилися і з Херсонеса⁶. Херсонеські посудини розглянутого типу можуть бути датовані тим же часом.

Червонолаковий глечик з округло-витягнутим тулубом на кільцевому піддоні. Горло невисоке, циліндричне, розширене в верхній частині. Вінця валикоподібні, відігнуті назовні. Ручка чотирикутна в перерізі, профільована борозенками. Лак жовтогарячого відтінку, зберігся погано. Висота глечика 15,1 см (рис. 2, 4).

Фрагментований червонолаковий глечик з округлим тулубом на кільцевому піддоні. Горло невисоке, розширене від плічок розтрубом. Край горла округлий. Ручка пласкувата, профільована. Лак дуже блідого відтінку, нерівний. Висота посудини 19 см (рис. 2, 5). Глечики

описаних типів, судячи за аналогіями із могильників Південно-Західного Криму, можуть бути датовані II—III ст. н. е.⁷

Червонолаковий глечик на невисокому кільцевому піддоні з округлим грушоподібним тулубом, який плавно звужується і переходить у горло. Вінця відігнуті назовні. Ручка відбита. Висота посудини 11,5 см (рис. 2, 7). Цей тип посуду виділив В. І. Кадеєв серед продукції херсонеських керамічних майстерень перших століть нашої ери⁸. Такі

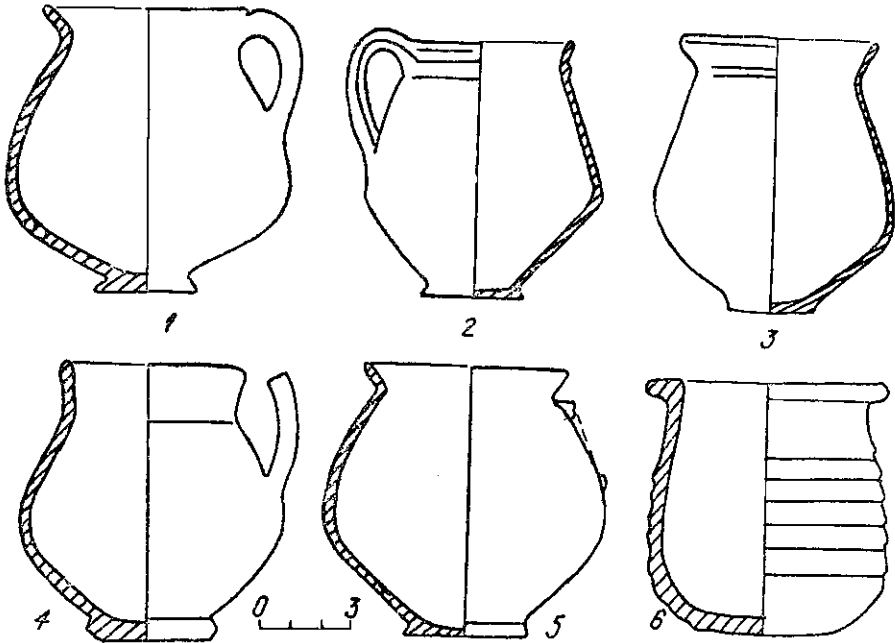

Рис. 3. Керамічні кубки зі склепу № 6 (1—6).

глечики часто знаходять в похованнях херсонеського некрополя, що дає можливість припускати їх зв'язок з поховальним ритуалом римської епохи.

Серед поховального інвентаря склепу № 6 виявлено п'ять червоноглиняних та червонолакових кубків з округлим тулубом, відігнутими назовні вінцями, на круглій кільцевій підставці. У трьох посудин ручка відбита повністю або ж частково. Висота кубків — 8,5—9,4 см (рис. 3, 1—5). Цей тип посудин Д. Б. Шелов називає кухликами⁹. Однак написи та рослинний орнамент на деяких херсонеських посудинах, що свідчать про застосування їх для пиття, дають можливість вважати їх кубками¹⁰.

На думку Т. М. Книпович, описаний тип кераміки виник у східногрецьких центрах, став прототипом для північнопричорноморських зразків таких кубків, основним центром виробництва яких був Херсонес. У керамічному матеріалі Малої Азії такі кубки відомі з I ст. н. е.¹¹ До III ст. н. е. посудини цього типу втрачають м'якість і округлість, форми, найбільше розширення тулуба припадає не на середню, а на нижню частину посудини, ручка більш круто підіймається і тісніше прилягає до стінки кубка¹². Це дозволяє кубки, знайдені в склепі, датувати II—III ст. н. е., коли цей тип кераміки найбільш часто траплявся в похованнях херсонеського некрополя. Деякі кубки, на думку Е. І. Соломонік, можна віднести і до початку IV ст. н. е.¹³

Описані кубки, очевидно, були найбільш популярним предметом у складі поховального інвентаря, що дало можливість Е. І. Соломонік пов'язати їх із заупокійним культом, а широке застосування в поховальному ритуалі розглядати в тісному зв'язку з певними змінами в духов-

ному житті населення Херсонеса, що відбувалися в пізньоантичний період¹⁴. Цілком можливо, що особлива популярність цього типу кераміки в Херсонесі може пояснюватися певним культурним впливом східних провінцій Римської імперії на населення міста.

Крім одноручних, у склепі знайдено червоноглиняний кубок з рифленим тулубом на плоскому дні. Вінець посудини горизонтально відігнуті назовні. Висота кубка 8,3 см (рис. 3, б). Аналогічні посудини, судя-

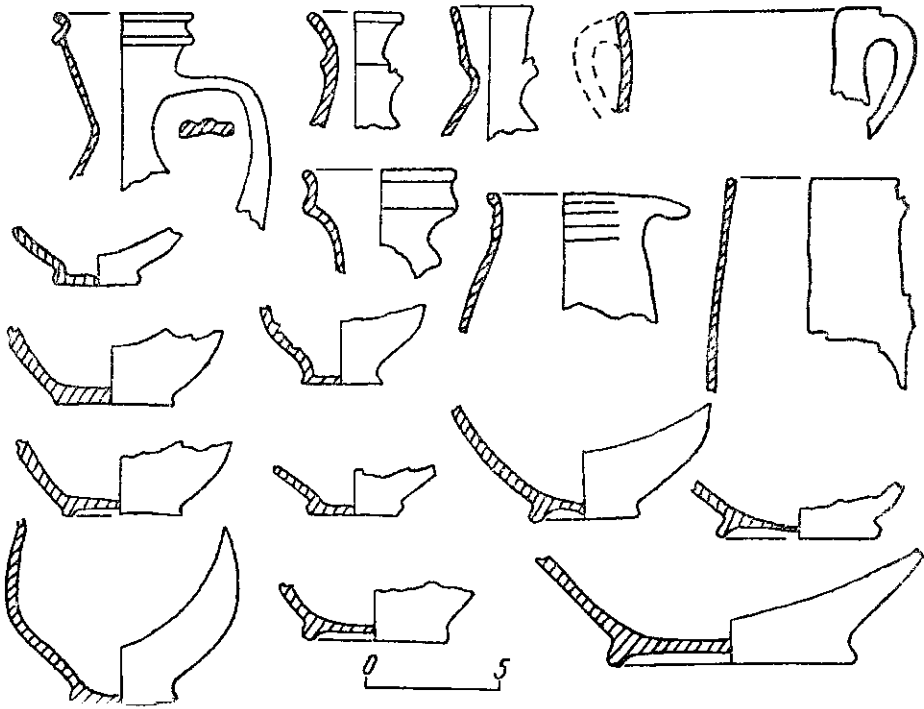

Рис. 4. Уламки кераміки зі склепу № 6.

чи за знахідками на Афіській Агорі та на території Олтенії, використовувалися з другої половини I до середини III ст. н. е.¹⁵

Крім цілих форм, при розчистці затьоку поховальної камери трапилися фрагменти шийок і донець червонолакових глечиків, вінця і денця червоноглиняних та червонолакових одно- і дворучних кубків (рис. 4), уламки червонолакових чашок із загнутих всередину краєм, які за аналогіями можна віднести до II—III ст. н. е. Також виявлено і уламки червоноглиняних і світлоглиняних амфор пізньоантичного та середньовічного часу, кухонного і червоноглиняного столового посуду, а також фрагменти червоноглиняної і світлоглиняної черепиці.

Важливою складовою частиною пізньоантичних комплексів херсонеського некрополя є світильники. У склепі їх виявлено п'ять*.

Червонолаковий світильник з плоскою петлеподібною ручкою. Ріжок злегка піднятий, щиток плоский, орнаментований двома концентричними колами. Піддон невисокий, дещо увігнутий. У центрі піддону — маленьке концентричне коло. Довжина світильника 10 см, висота 4,2 см (рис. 5, 1). Аналогічні світильники виготовлялися в малоазійських ремісничих майстернях і датуються III ст. н. е.

Буролаковий світильник з петлеподібною наліпною ручкою. Щиток заглиблений і віддалений від плічок валиком. Плічка світильника прикрашені стилізованими виноградними гронами. На щитку зображена Нереїда та Гіппокампи. Ріжок округлий. Довжина світильника

* Висловлюємо щирю подяку С. Б. Сорочану за консультації та допомогу при визначенні і датуванні світильників з розкопок 1981 р.

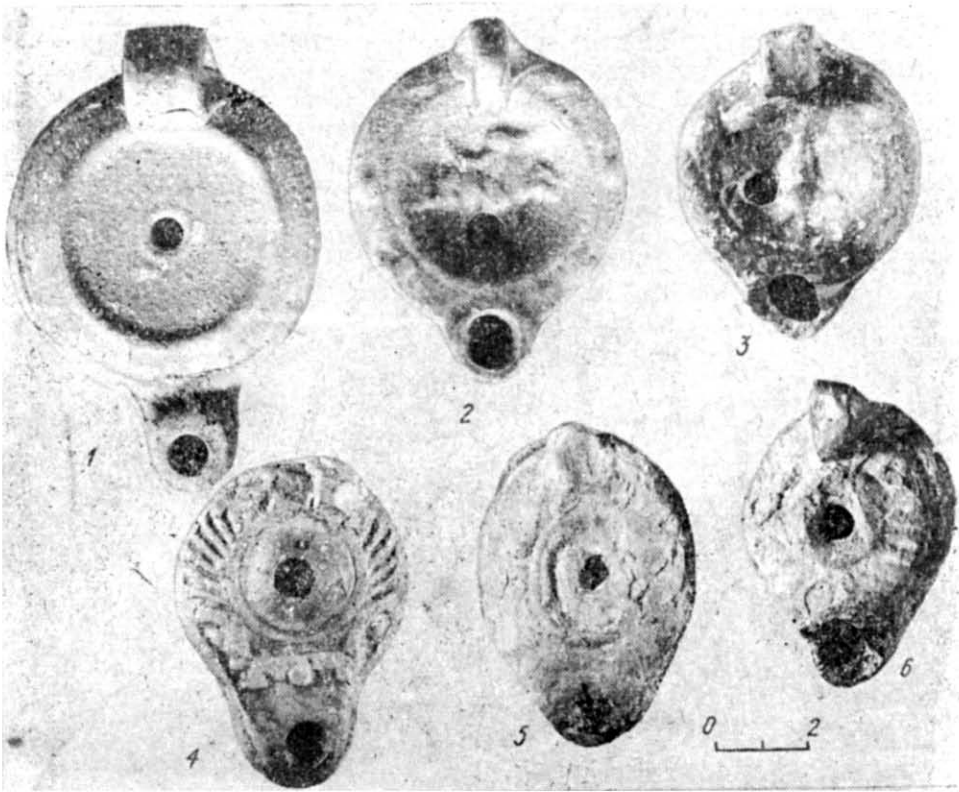

Рис. 5. Світильники зі склепів (1—6).

7,2 см (рис. 5, 2). Описаний світильник відноситься до продукції Нижньомезійських майстерень II—III ст. н. е.¹⁶ у Херсонесі, на думку С. Б. Сорочана, такі світильники трапляються з кінця II до першої половини III ст. н. е.

Червонолаковий світильник яйцеподібної форми, з петлеподібною жолобчастою ручкою. Щиток заглиблений. На ньому зображена йдуча вліво пава. Плічка світильника прикрашені рядом рельєфних крапок. На дні прокреслено два концентричних кола. Довжина світильника 7 см (рис. 5, 3). Цей екземпляр відноситься до світильників римсько-провінційного типу і може бути датований I—III ст. н. е.¹⁷

Буролаковий світильник грушоподібної форми. Носик злегка піднятий. Ручка наліпна, петлеподібна (відбита). Плічка світильника орнаментовані «рубчиками», горбиками та стилізованими волутами. Довжина світильника 7,5 см (рис. 5, 4). Описаний світильник відноситься до великої групи так званих рубчастих світильників і, на думку С. Б. Сорочана, може бути віднесений до III—IV ст. н. е.¹⁸

Червоноглиняний світильник видовженої яйцеподібної форми. Плічка похилі, дно злегка заглиблене. Ручка у вигляді виступа, «стіжком». Довжина світильника 7,5 см (рис. 5, 5). Аналогічні світильники виготовлялися, очевидно, в ремісничих майстернях Херсонеса протягом IV—VI ст. н. е.

Скляний посуд, знайдений у склепі, представлений бальзамаріями.

Фрагментований бальзамарій з циліндричним горлом, валикоподібними вінцями, півсферичним тулубом і злегка ввігнутим всередину дном. Висота посудини 8,3 см (рис. 6, 1). Бальзамарій цього типу були широко поширені в античному світі в I—III ст. н. е.¹⁹ Для бальзамаріїв, що відносяться до II—III ст. н. е., як правило, характерне увігнуте дно²⁰.

Бальзамарій прозорого скла з кулястим тулубом на плоскому, злегка ввігнутому дні. Горло посудини лійкоподібне. Внця сколоті. Висота посудини 10 см (рис. 6, 8). Аналогічні скляні посудини, переважно виготовлені зі скла зеленкуватого відтінку, використовувалися з другої половини III ст. н. е., але особливо популярними стають в IV ст. н. е.²¹ З середини III — початку IV ст. н. е. такі посудини на Боспорі приходять на зміну бальзамаріям невеликих розмірів і стають популярними серед населення²². Дж. Давидсон висловив припущення

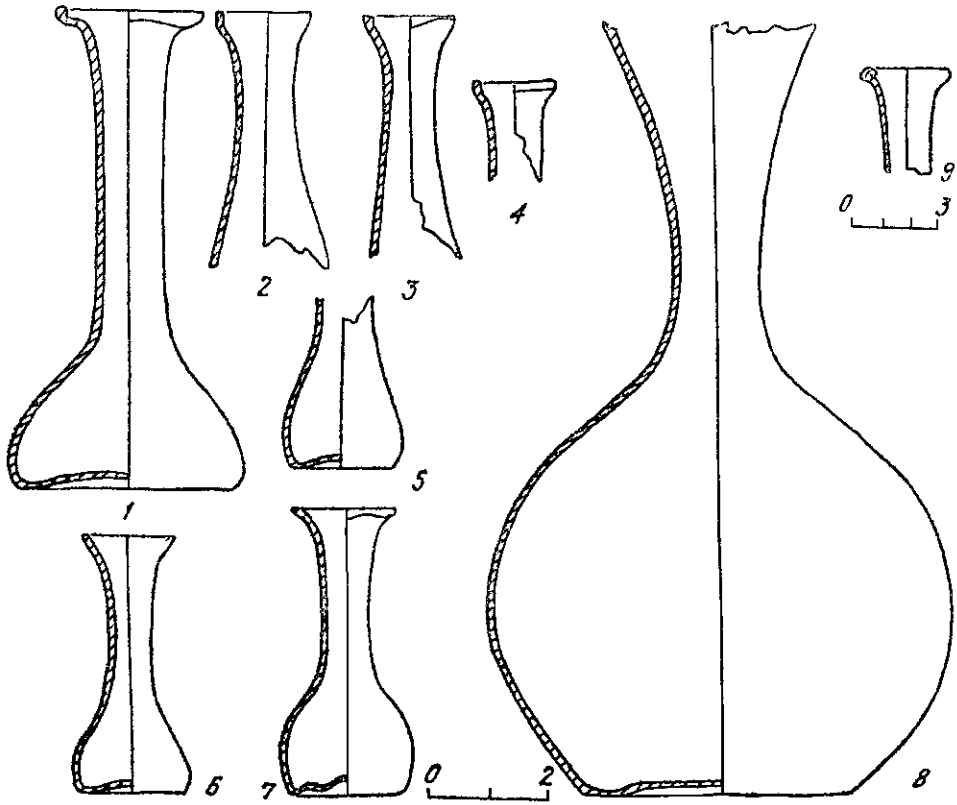

Рис. 6. Скляний посуд із склепів № 6, 7.

про східне походження цього типу скляного посуду²³. Можливо, їх появу в античних некрополях Північного Причорномор'я слід пов'язувати зі змінами в ідеології населення, що відбувалися під впливом східних провінцій Римської імперії в пізньоантичний період.

Два цілих і чотири фрагментованих бальзамарії зеленуватого скла невеликих розмірів, з грушоподібним тулубом і увігнутим дном. Висота посудини 4,5—5 см (рис. 6, 2—7). Близькі за формою базальмарії були широко поширені в античному світі з II по IV ст. н. е.²⁴ Такого самого типу бальзамарії знайдено під час розкопок склепів на західному некрополі Херсонеса в 1975 р. разом з ранньосередньовічним матеріалом²⁵. Це свідчить про те, що такі бальзамарії використовувалися населенням Херсонеса не лише в пізньоантичний, але і в ранньосередньовічний період.

Крім цілих форм, у затічній землі знайдено невиразні фрагменти стінок і дна скляних посудин.

Серед металевих предметів, виявлених у склепі, були дві бронзові пряжки. Одна — з овальною рамкою, злегка потовщеною в середній частині, і рухомим язичком (рис. 7, 6). Такі пряжки, на думку В. Б. Ковалевської, датуються періодом з III до IV ст. н. е.²⁶ На основі зна-

хідок у склепі, наша пряжка може бути віднесена до пізньоантичного періоду. Друга — бронзова лита пряжка з овальною рамкою і П-подібним кріпленням для рухомого язичка. В перерізі рамка пряжки трикутна (рис. 8, 1). Прямі аналогії описаній пряжці в Херсонесі нам не відомі, але, судячи з конструкції, вона може бути, очевидно, віднесена до римського провінційного типу поясних наборів.

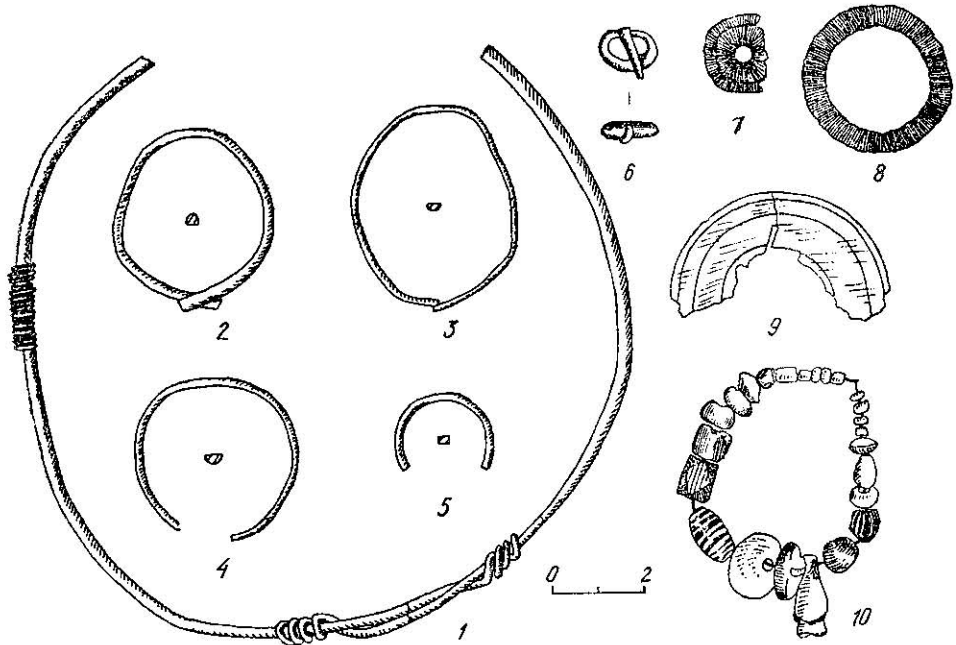

Рис. 7. Металеві предмети і намисто зі склепу № 6 (1—10).

Серед металевих прикрас привертає увагу фрагментована срібна гривна, кінці якої зав'язані так, щоб в разі необхідності її об'єм можна було збільшувати або зменшувати. Діаметр гривни 12 см, товщина дроту 0,3 см. З одного боку гривна прикрашена витком срібного дроту (рис. 7, 1).

Срібні та бронзові гривни неодноразово траплялися в некрополі Херсонеса²⁷, причому деякі з них виявлено в похованнях разом з монетами III—IV ст. н. е.²⁸ Одну, цілком аналогічну описаній, опублікував А. Л. Якобсон як середньовічне скроневе кільце з підвіскою²⁹. Однак наявність таких же шийних гривен з підвісками-амулетницями в пізньоантичному некрополі Інтерцизи дають можливість віднести цю шийну гривну не до епохи раннього середньовіччя, як це робить А. Л. Якобсон, а до більш раннього часу³⁰.

Н. В. П'ятишева висловила думку, що поховання з шийними гривнами слід розглядати як результат наявності в місті скіфського етнічного компонента³¹. Погодитися з цим в даний час не можна. У пізньо-

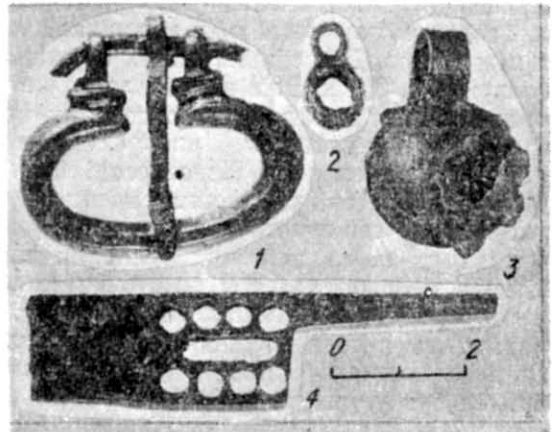

Рис. 8. Металеві предмети зі склепу № 6 (1—4).

скіфських могильниках Криму і Середнього Подніпров'я, добре досліджених, не було виявлено будь-яких слідів прикрас цього типу³².

Єдине пізньоскіфське поховання, в якому зафіксована бронзова круглодротяна гривна, було відкрите в Мавзолеї Неаполя Скіфського, але воно не може розглядатися як показник поширення звичаю носіння гривен пізніми скіфами³³. Дещо більше гривен трапилося в сарматських похованнях на території України, але і в даному випадку важко припускати, що наявність гривни в склепі — результат впливу сарматів — вихідців зі степової зони Північного Причорномор'я³⁴. На даний час у Херсонському некрополі відомо більше шийних гривен, ніж в степових пам'ятках Північного Причорномор'я та Криму перших століть нашої ери.

Тип прикраси з кінцями, що зав'язуються, набув значного поширення на Дунаї в пізньолатенський час³⁵. У Північному Причорномор'ї такі прикраси поширюються на рубежі і в I—II ст. н. е., причому їх появу тут дослідники пов'язують із західним впливом³⁶. Таким чином, якщо виходити з форми гривни, її, мабуть, слід пов'язувати з територією Дунайських провінцій Римської імперії, де носіння гривен було поширене не лише в латенський час, але і значно пізніше. Цікаво, що у сарматів на території Середньої Європи звичай носіння гривен одержав значно ширше розповсюдження, ніж на власне сарматській території та в Північному Причорномор'ї³⁷.

Таким чином, поховання з шийними гривнами не можна пов'язувати ні з пізньоскіфською, ні з сарматською частиною населення міста, тим більше, що в поховальних комплексах, де знайдені гривни, не зафіксовані яскраво виражені варварські риси. Носіння шийних гривен не було характерним і для грецької частини населення міста³⁸. На нашу думку, поховання з шийними гривнами можна пов'язати з романізованими вихідцями з Подунав'я, де носіння шийних гривен фіксується археологічно до пізньоантичного періоду³⁹. Цілком можливо, що вони входили до складу римських підрозділів або ж були цивільними особами, що йшли слідом за легіонами⁴⁰. Побічним аргументом на користь припущення про наявність у Херсонесі вихідців з Подунав'я може служити група фракійських присвятних рельєфів та деякі інші матеріали⁴¹.

Серед металевих предметів привертає особливу увагу бронзова амулетниця, виготовлена з двох умбонів. З одного її боку були зубчики, за допомогою яких обидві випуклі частини амулетниці з'єднувалися між собою. Для підвішування служила петелька, що розміщувалася зверху (рис. 8, 3). Вже зазначалося, що амулетниці такого типу неодноразово траплялися в херсонеському некрополі і, як показує супроводжуючий їх матеріал, використовувалися протягом перших віків нашої ери населенням Херсонеса і його околиць⁴². Спеціальні дослідження, проведені угорськими вченими, показали, що подібні амулетниці широко використовувалися на території Паннонії в IV — на початку V ст. н. е., де в них вкладали квіти ротиків (*Antirrhinum*). Ці квіти іноді загорталися в шматочки тканини, залишки якої простежувалися при аналізі вмісту амулетниць⁴³. Ротики були добре відомі в давнину та в середньовіччя. Вони розглядалися як засіб від лихого ока та отруєння⁴⁴. Таким чином, той, хто мав з собою такий амулет, повинен був уникнути небезпеки не тільки за життя, але і в потойбічному світі. Як показали знахідки в похованнях Інтерцизи, такі амулетниці носилися на шиї і входили до складу намиста, або кріпилися на шийних гривнах⁴⁵. Очевидно, і в Херсонесі такі амулетниці використовувалися аналогічним способом і відбивали забобони, поширені в середовищі населення міста.

У склепі трапився уламок ще однієї срібної амулетниці у вигляді циліндричної трубочки з вушком для підвішування (рис. 8, 2). Поряд з вищеописаною, такі амулетниці були другим дуже поширеним типом, який використовувався населенням міста протягом перших століть⁴⁶.

Вони часто трапляються не тільки в Херсонесі, а й на території Дунайських провінцій Римської імперії⁴⁷. Незважаючи на заборони, які християнська церква з середини IV ст. н. е. накладала на виготовлення різного роду амулетів⁴⁸, циліндричні амулетниці з вушками для підвішування порівняно широко використовувалися в Європі протягом V—VII ст.⁴⁹

Окрім розглянутих металевих предметів, у склепі зафіксовано три бронзових браслети, з яких два з розімкнутими і один з незімкнутими розширеними кінцями (рис. 7, 2—4), дві бронзових обручки, одна з яких фрагментована (рис. 7, 5, 8), круглий бронзовий виріб з отвором у центрі (рис. 7, 7), фрагмент бронзового ключа (рис. 8, 4)⁵⁰ і, очевидно, фрагмент бронзового дзеркала, прикрашеного двома різьбленими концентричними колами (рис. 7, 9)⁵¹. Залізні предмети представлені фрагментами двох залізних цвяхів від домовин. Під час розчистки поховальної камери зібрано скляні, хальцедонові, бурштинові намистини, підвіски, пронизки (рис. 7, 10), а також вісім херсонеських і римських монет, які за часом розподіляються так: до II ст. н. е. відносяться три екземпляри, до III ст. н. е. — один, до IV ст. н. е. — два, до VII (?) ст. н. е. — один. Одну монету визначити не вдалося*.

Склеп № 7 розміщувався поряд зі склепом № 6 (рис. 1, 1, 2). Поховальна камера вирубана в прямокутній терасі скелі дуже недбало. Вхідний отвір склепу, орієнтований на захід, був затулений нещільно прилягаючою до скелі вапняковою плитою (рис. 1, 3). Поховальна камера склепу в плані прямокутна. Її довжина 1,7 м, ширина 2,4 м, висота 1,4 м. Слідів спорудження сходинок і ніш-лежанок у камері склепу не виявлено. Для поховань в склепі № 7 могла використовуватися лише північна частина лежанки склепу № 6, відгороджена від поховальної камери склепу № 7 стінкою з бутового каменю і черепиці на вапняковому розчині (рис. 1, 4). Цілком вірогідно, що склеп № 7 почав споруджуватися пізніше склепу № 6. Внаслідок того, що будівельники наштотувалися на поховальну камеру склепу № 6, його спорудження було припинене, а пробитий в північній лежанці отвір закладено.

Поховальна камера склепу була заповнена землею та камінням. Слідів поховань при розчистці виявити не вдалося. Але про те, що в склепі все ж таки ховали, незважаючи на його незавершеність, вказує наявність плити закладу та окремих речей, знайдених безпосередньо перед цією поховальною спорудою.

Тут знайдено світильник (рис. 5, 6) і частину горла скляного бальзамарія (рис. 6, 0). Червоноглиняний світильник невеликих розмірів яйцеподібної форми з петлеподібною ручкою. Носик закопчений. Щиток світильника орнаментований тоненькими косими насічками. Його довжина 6 см (рис. 5, 6). Аналогічні світильники часто трапляються в Херсонесі і датуються пізньоантичним періодом. За аналогіями фрагмент бальзамарія можна віднести до перших століть нашої ери.

На основі досліджених матеріалів можна думати, що склепи № 6 та № 7 були збудовані в II ст. н. е. і використовувалися для поховання небіжчиків до IV ст. н. е. Як і більшість аналогічних поховальних споруд херсонеського некрополя, розглянуті склепи служили місцем поховання неодноразово. Про це свідчить різночасовий речовий і нумізматичний матеріал, який охоплює порівняно довготривалий період часу, а також те, що при повторних похованнях у склепі № 6 отвір, пробитий в північній частині ніші-лежанки, був ретельно замуrowаний камінням і черепицею на вапняковому розчині.

Серед інвентаря, виявленого в склепі № 6, особливу увагу привертають речі, що дають можливість говорити про зв'язки Херсонеса з Дунайськими провінціями Римської імперії, а можливо, і про приплив у місто уродженців Подунав'я. Використання близьких типів амулет-

* Монети визначалися Т. І. Костромічевою.

ниць на території римських провінцій і Херсонеса дає можливість говорити якщо не про пряме запозичення їх, то, у всякому разі, про деяку єдність ідеологічних уявлень населення віддалених одна від одної територій. Цей факт, можливо, якоюсь мірою може свідчити про вплив римської провінціальної культури на населення Херсонеса, який мав місце в пізньоантичний період. Найявність серед антропологічного матеріалу черепа зі слідами штучної деформації підтверджує висновок про приплив у місто сарматського етнічного елемента, починаючи з II ст. н. е.⁵²

В. М. ЗУБАРЬ, С. Г. РЫЖОВ, А. В. ШЕВЧЕНКО

Исследование склепов позднеантичного времени из Херсонеса в 1981 г.

Резюме

В статье дается обзор конструкции и погребального инвентаря двух склепов, открытых на западном некрополе Херсонеса в ходе работ совместной экспедиции Херсонесского отряда Института археологии АН УССР, Харьковского университета и Херсонесского историко-археологического заповедника в 1981 г.

Анализ раскопанных погребальных комплексов показал, что склепы № 6 и № 7 были построены во II в. н. э. и использовались для захоронения умерших до IV в. н. э. Как и другие подобные погребальные сооружения в Херсонесе, они служили для погребений неоднократно, на что указывает разновременный вещественный и нумизматический материал, который был обнаружен во время раскопок. Среди инвентаря из склепа № 6 особый интерес представляют вещи, которые позволяют предположительно говорить о связях Херсонеса с Дунайскими провинциями Римской империи, а, возможно, и о притоке в город уроженцев Подунавья. Наличие среди антропологического материала черепа, который носит следы искусственной деформации, подтверждает вывод о притоке в город сарматского этнического элемента, начиная со II в. н. э.

¹ Більш докладно див.: *Зубарь В. М., Рыжов С. Г.* Раскопки некрополя Херсонеса. — АО за 1975. М., 1976, с. 327—328; *Зубарь В. М., Рыжов С. Г.* Розкопки західного некрополя Херсонеса. — Археологія, 1981, вип. 39, с. 77—87.

² *Зубарь В. М.* Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса. — Археологія, 1978, вип. 25, с. 53—54.

³ Інші поховальні комплекси, відкриті під час розкопок, будуть опубліковані окремо. *Зубарь В. М.* Раскопки западного некрополя Херсонеса. — АО за 1981 г. М., 1983, с. 261—262.

⁴ *Зубарь В. М.* Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі. — Археологія, 1976, вип. 20, с. 43—44.

⁵ *Книпович Т. Н.* Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА, 1952, 25, с. 307, рис. 5, 5; *Богданова Н. А., Гуцица И. И., Лобода И. И.* Могилины Скалистое III в. юго-западном Крыму (I—III вв. н. э.). — СА, 1976, № 4, с. 130, рис. 6, 33; *Popilian G.* Ceramica Romana din Oltenia. — Craiova, 1976, pl. XLIII, 447; ZLIV, 449.

⁶ *Богданова Н. А., Гуцица И. И., Лобода И. И.* Вказ. праця, с. 134, рис. 4, 46; 7, 20.

⁷ Там же, рис. 6, 15, 24; 7, 31; 9, 26.

⁸ *Кадеев В. И.* Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970, с. 95, рис. 11, 2.

⁹ *Косляненко В. М.* Краснолаковая керамика из некрополя Кобыякова городища. — СА, 1980, № 3, с. 216.

¹⁰ *Соломоник Э. И.* Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. — ВДИ, 1973, № 1, с. 69.

¹¹ *Книпович Т. Н.* Вказ. праця, с. 304.

¹² Там же.

¹³ *Соломоник Э. И.* Вказ. праця, с. 68.

¹⁴ Там же, с. 69 і далі; *Зубарь В. М.* О новых явлениях в идеологии населения Херсонеса первых веков нашей эры. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. Днепропетровск, 1980, с. 114.

¹⁵ *Robinson H. S.* Pottery of the Roman period. — In: *The Athenian Agora*. Princeton, New-Jersey, 1959, vol. 5. p. pl. 7, g. 192; pl. 14, K 101, 103; *Popilian G.* Op. cit., p. 338, pl. VI, 1—3.

¹⁶ *Isoponti J.* Opate greco-romane. — Constanta, 1967, p. 101—102, fig. 125, nn. 482—489.

¹⁷ *Кадеев В. И.* Вказ. праця, с. 108, тип. 3.

¹⁸ *Сорочан С. Б.* Про так звані «рубчасті» світильники з Херсонеса. — Археологія, 1981, вип. 38, с. 43—49.

¹⁹ *Saginawshvili M. H.* Стекло Урбинского могильника. — Тбилиси, 1970, с. 109—110; *Clairmont C. W.* The Glass Vessels. The excavations at Dura-Europos; Final report. — New-Haven, 1963, pt 10, pl. 35, 671.

²⁰ *Filarška B.* Szklia ztározytne. — Warszawa, 1952, tabl. XLIV, 2.

²¹ *Isings C.* Roman Glass from Deted Finds. — Djakarta, 1957, p. 123—125, form 10 B.

²² *Сорокина Н. П.* Античные стеклянные сосуды из раскопок некрополя боспорского народа Кепы на Таманском п-ве. — В кн.: Античный мир и археология. Саратов, 1977, вып. 3, с. 135, рис. 2, 3, 5; 4, 2.

²³ *Davidson G. R.* The Minor Objects. Princeton. — New-Jersey, 1952, vol. 12, p. 106, pl. 56, N 678.

²⁴ *Isings C.* Op. cit., p. 43, form 28 B.

²⁵ *Зубар В. М., Рижов С. Г.* Розкопки західного некрополя... с. 81, рис. 4, 1—8. Аналогичный балъзамарій разом з ранньосередньовічними матеріалами виявлений Л. Г. Колесниковою в 1962 р. Див.: *Колесникова Л. Г.* Отчет о раскопках участков Херсонеского некрополя в 1960—1962 гг. — Архив ДХЗ, № 816, с. 2, рис. 9, инв. № 19/36512.

²⁶ *Ковалевская В. Б.* Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — САИ, 1979, вып. Е1-2, с. 18, табл. III, 3.

²⁷ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Перечень древностей, найденных в 1982 году в могильнике у южной городской стены Херсонеса. — ОАК за 1982. — Спб., 1896, с. 105; № 101, 105; с. 106, № 117; с. 108, № 142; с. 116, № 263; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Перечень древностей, найденных в 1892 г. в могильнике южной городской стены Херсонеса. — ОАК за 1896. — Спб., 1896, с. 102, № 69; с. 109, № 161.

²⁸ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1897 г. — ОАК за 1897. Спб., 1900, с. 118, № 900.

²⁹ *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес. — МИА, 1959, № 63, с. 280, рис. 144, 1.

³⁰ *Vágó E. B., Bona I.* Die Gräberfelder von Intercisa. I. Der Spätromische südostfriedhof. — Budapest, 1976, S. 217, Taf. 6, N 91.

³¹ *Пятышева Н. В.* Скифы и Херсонес. — В кн.: История и археология древнего Крыма. Киев, 1957, с. 257.

³² Див.: *Вязьмитина М. I.* Золотобалківський могильник. — К., 1972, с. 143—147; *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972, с. 154—159.

³³ *Погребова Н. Н.* Погребения в Мавзолее Неаполя Скифского. — МИА, 1961, № 96, с. 162, рис. 32, 1.

³⁴ *Савовський І. П.* Нові сарматські поховання на Запоріжжі. — Археологія, 1977, вип. 23, с. 62—69, рис. 1, 4; 5, 5.

³⁵ *Horedt K.* Die dakischen Silberfunde. — Dacia, 1973, t. 17, S. 139—140, Abb. 6, D 3a—D3b.

³⁶ *Погребова Н. Н.* Вказ. праця, с. 163; *Высотская Т. Н.* Вказ. праця, с. 155.

³⁷ *Parducz M.* Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II. — AN, 1944, vol. 27, Taf. XL, 5; L, 5; LI, 1, 4—6; LIV, 5; *Parducz M.* Denkmäler der Sarmatenseit Ungarns III. — Ibid., 1950, vol. 30, Taf. III, 10; XXIII, 7; LXX, 10; LXXII, 6; LXXV, 7; LXXXI, 8; CIV, 6; CVIII, 5; *Bichir Ch.* Les Sarmates au Bas-Danube. — Dacia, 1977, t. 21, p. 189, pl. 22, 9, 10.

³⁸ На двох жіночих надгробних рельєфах із Херсонеса, як відзначали деякі дослідники, були зображені шийні гривні. Однак видавці каталогу античної скульптури Херсонеса вважають, що це могли бути зображення як гривен, так і намиста. Античная скульптура Херсонеса: Каталог. — Киев, 1976, с. 119, № 370, 371.

³⁹ *Vágó E. B., Bona I.* Op. cit., s. 217, Taf. 6, N 91; *Petru S.* Emonske Nekropole. — Ljubljana, 1972, Tab. 20.

⁴⁰ *Mócsy A.* Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien. — AA, 1953, t. 3, fasc. 1—4, S. 199—200.

⁴¹ *Щеглов А. Н.* Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. — МИА, 1969, № 150, с. 135 і далі; *Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г.* Новые надписи из Херсонеса Таврического. — ВДИ, 1970, № 3, с. 129—134; *Золотарев М. И.* Кубок с посвящением Зевсу Димеринскому из округи Херсонеса. — КСИА АН СССР, 1981, вып. 168, с. 56—57.

⁴² *Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф.* Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса. — В кн.: Население и культура Крыма в первые века нашей эры. Киев, 1982, с. 98—99, рис. 1.

⁴³ *Facsar G., Skoflek J., Salamon A.* Eine Kapsel Frucht (Antirrhinum) aus einer Römischen Bulla und Bullen aus Besttungen vol. Intercisa. — In.: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest, 1977, Bd 7. S. 93—98.

⁴⁴ Ibid., s. 98.

⁴⁵ *Vágó E. B., Bona I.* Op. cit., s. 217, Taf. 6, N 91; s. 219, Taf. 9, N 165; 42, 1.

⁴⁶ *Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф.* Вказ. праця, с. 98—99.

⁴⁷ *Culică V.* Obiecte de caracter crestin din epocă romanabizantina gasite la Pirjoaia-Dorogea. — Pontica, 1969, t. 2, p. 360, fig. 2, 1, 2; *Cirjan C.* Un mormint crestin descoperit la Tomis. — Ibid. 1970, t. 3, fig. 1; *Vago E. B., Bona I.* Op. cit., Taf. XVII, 10.

⁴⁸ *Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф.* Вказ. праця, с. 99.

⁴⁹ *Facsar G., Skoflek I., Salamon A.* Op. cit., s. 105.

⁵⁰ *Por. Petru S.* Op. cit., s. Tab. XLVI, 5; XCVI, 30.

⁵¹ *Por. Curk I. M.* Poetovio I. Ljubljana, 1976, Tab. XXXI, 10.

⁵² *Зубар В. М.* Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі, с. 44.

Т. О. НАЗАРОВА

Краніологічні матеріали із склепів некрополя Херсонеса

Пропоноване повідомлення присвячене характеристиці нових антропологічних матеріалів, виявлених при розкопках склепів № 4 і 6 на західній ділянці некрополя Херсонеса, які проводилися експедицією Інституту археології АН УРСР і Херсонеського історико-культурного заповідника в 1981 р. На підставі супровідного інвентаря встановлено, що поховання в склепах № 4 здійснювалися з II до VII ст. н. е. *, № 6 — з II до IV ст. н. е. ¹

Збереженість кісткового матеріалу загалом погана: поховальні камери склепів були заповнені затікшою землею, що порушила анатомічний порядок скелетів. Внаслідок цього ми не вимірювали довгі трубчасті кістки і нижні щелепи, оскільки належність їх до того чи іншого кістяка встановити неможливо.

Після реставраційної роботи отримана невелика краніологічна серія, яка складається з 22 черепів (15 чоловічих, 6 жіночих і дитячий). 14 з них виявилися придатними для обмірів (табл. 1). На жаль, у більшості обстежених черепів повністю або частково зруйновані альвеолярні відростки верхніх щелеп, у зв'язку з чим деякі кутові показники не визначалися. Крім того, лише в двох випадках (склеп № 4, поховання 3 і 9) вдалося виміряти діаметри вилиць.

Аналіз статеві-вікового розподілу матеріалу показав, що середня тривалість життя дорослого населення складала 39,3 року у чоловіків і 32 — у жінок. Зазначимо, що ці дані добре узгоджуються з літературними свідченнями, що стосуються демографічних показників популяцій давнього населення нашої країни ². Поряд з цим вони носять попередній характер і будуть уточнюватися в міру нагромадження нових матеріалів.

Слід зазначити, що статевий диморфізм у вивченій серії виражений досить чітко: жіночі черепи порівняно з чоловічими більш грацильні. Дитячих поховань майже не збереглося, що може бути наслідком поганої збереженості кісток. Трапився лише невеликий фрагмент черепа дитини (склеп 4, поховання 16), похованого в водогінній трубі ³. Загальний поперечний діаметр лобної кістки (80 мм) і невелика товщина лусок (1,4 мм) свідчать, що вік дитини не перевищував одного року ⁴.

Труднощів у визначенні віку дорослих не виникало. Лише у двох випадках простежувалася невідповідність між стертістю зубів і облітерацією швів: в одному з них (склеп 4, поховання 7) при частковому заростанні останніх стертість зубів була незначною (M_1 — до 2 балів); в іншому при початкових ознаках облітерації швів всі передні зуби верхньої щелепи, включаючи перші премоляри, стерті майже до основи коронки.

На двох черепах (склеп 6, поховання 4 і склеп 4, поховання 17) добре простежувалися сліди штучної деформації, що відповідно до існуючої класифікації, визначається як лобно-потилична ⁵. Із генетичних ознак слід відзначити метопічний шов і вставну кісточку на лямбдо-

* Процент поховань V—VII ст. н. е. незначний.